

A FÖLDIKUTYA NÉPI ELNEVEZÉSEI

A földikutyafélék (Spalacidae) a rágcsálók rendjében az egérszerűek alrendjébe tartozó család. Közép- és Dél-Európától a Kaszpi-tóig terjedő területek lakói. A föld alatti életmódhoz alkalmazkodtak, kártékonynak számítottak (Schmidt 1987: 10–1), de az etnozoológiában a rosszul számontartott állatok közé tartoznak (Rácz 2012: 177; Balázs 2012, 2020: 48). A Magyarországon talán még előforduló nyugati földikutya (*Spalax leucodon*) fokozottan védett.

A földikutya máig perifériális állatnak számít, s más állatokhoz viszonyított elnevezései is ezt mutatják. A vakondokkal, menyéttel, egérrel, patkánnyal, kutyával egyaránt előszeretettel összecserélték, viszonylag későn jelent meg a tudományos szakirodalomban, s korai népi elnevezései még problematikusabbak. Talán már a földikutyára vonatkozik egy XVIII. századi erdélyi adat: *vokoncs* (1717) ’vakancs, földikutya (*Nannospalax leucodon*)’ (SzT. 14: 647). Bugát Pál már egyértelműen számontartotta: „vaksik (vakondegerek), fn. les rats-taupes, spalax” (1843: 461; franciául *rat* ’patkány’, *taupe* ’vakondok’; a *spalax* ekkor már tudományos névként ’földikutya’).

Ballagi Mór „teljes” szótárában *vakkancs* ’vakondok’ és a bizonytalanságot jelző kérdőjellel *vakony* „emlőszállat az őrlők rendjéből; *fogas vakony* (Béindmaus)” (1872). A *Blindmaus* németül ’földikutya’, szó szerint ’vak-egér’. A *vakony*, csakúgy mint a *vakoncs*, nyelvjárási ’vakondok’ (Kiss–Bató 2012: 152).

A *földikutya* ’*Spalax*’ tudományos elnevezés népnyelvi eredetű, de sohan kifogásolják. Gaál István a *heréc* zalai tájnyelvi elnevezését javasolta meghonosítani ennek az állatkának, amelynek népi nevei szerinte országszerte szintén *földikutya* és *vakkutya* (1936: 283). Molnár Nándor szerint: „A *kutya* állatnév egyik speciális összetétele a *földikutya*, *vakkutya* (*Spalax leucodon*)” (1987: 510). Ami a Gaál által említett elnevezéseket illeti, a nyelvjárási *heréc* (*herőc* és *heríc* alakváltozatokkal) egyébként általában ’patkány’, de lehet ’a fák tövét megrágó egérnemű kártékony állat’ is (MTsz. 1: 844; ÚMTsz. 2: 930, *herőc* alatt; NMTsz. 360; Bugát Pálnál is *herécz* ’patkány’, 1843: 184); a *vakkutya* a Sárreuten ’vakond’ (NMTsz. 954). A nem túl szerencsés tudományos névvel egyező népi névadás szerint Oláhlapádon *földikutya* ’*Spalax*’, de ennek a szónak van még a nyelvjárásokban ’hőrcsög’, ’vakondok’, ’menyét’, ’sündisznó’ jelentése is (ÚMTsz. 2: 515–6, NMTsz. 293). Valószínűleg a *Spalax*ra vonatkozik a következő mezőségi hiedelem:

„A földi kutya megfojtása [...] gyógyító erőt kölcsönöz az ember kezének” (Keszeg 1998: 271).

Újabb gyűjtések is regisztrálnak 'földikutya' jelentésű szokat. A magyar etnozoológia klasszikusai a Felső-Szigetközről és a Sóvidékről egyaránt *földikutya* néven említették (Kovács 1987: 88; Gub 1996: 87). Ulicsni Viktornak és munkatársainak a Szilágyságban (Szilágynagyfaluban) végzett gyűjtése szerint *földipatkány* 'Spalax leucodon', amely név azonban egyben a vándorpatkány (*Rattus norvegicus*) egyik helyi elnevezése is (Ulicsni et al. 2013). Ugyanitt a *földikutya* a menyét (*Mustela nivalis*) és a hermelin (*Mustela ermine*) egyik megnevezése a pontosabb *menyét* és *hermelin* elnevezések mellett (Ulicsni et al. 2013). A moldvai magyarban (Szabófalván) talán román hatásra *földicenk* 'földikutya' (MMTnySz. I./1: 289, II: 117) – ebben a nyelvjárásban a *cénke*, *cenke* 'kutyakölyök'. E szótár közli a 'földikutya' jelentésű román és angol szokat is. A románban elnevezése *orbeț* 'vak, vaksi' és *țâncul-pământului* 'föld kölyke', az angolban *mole-rat* 'vakondpatkány'. Ugyancsak erre az állatra vonatkozhat egy 1940-es, hasonló közlés: *földi cenke* (földicenke, Forrófalva, Moldva, ÚMTsz. 2: 515).

A *földikutya* ökológiai szempontból motivált állatnév, s hasonló szempontból motivált az ugyancsak *-kutya* utótagú *vízikutya* 'vidra' is (Kiskunhalas, ÚMTsz. 5: 757). A magyar nyelvjárások atlasza, a XX. század közepének e nagy méretű, tájszókat felmérő vállalkozása szerint nyelvjárásainkban a *-kutya* utótagú, más állatokat megnevező összetételek különösen gyakoriak a sündisznónak a megnevezései között (*süinkutya*, *szőrkutya*, *szúrókáskutya*, *szúróskutya*, *szűrkutya*, *töviskeskutya*, *tüskéskutya*, 622. kérdés, Kiss–Bató 2012: 130, továbbá ÚMTsz. 3: 666–7).

A kutya az emberiség elsőként házasított és legtöbb funkcióban alkalmazott állata. A nomináció egyik törvénye, hogy a feltűnőbb, jelentékegyebbb dolog, ez esetben állat kap előbb nevet, s esetleg erről lesz elnevezve a kevésbé feltűnő. E törvény értelmében más nyelvekben is gyakori, hogy a 'kutya' jelentésű szóval alkotott összetételek másféle állat megnevezésére is szolgálnak. Ugyancsak a 'kutya' jelentésű szó kitüntetettsége kapcsán megemlíthető, hogy az állatneveknek univerzális, a világ nyelveire általában jellemző lexikalizálására egy időben a 'kutya' jelentésű szó közel univerzális, legalábbis gyakori lexikalizálása volt az óvatos tipológusok példája (Comrie 1981: 190; Frawley 1994: 92–3).

Szakirodalom

Balázs Géza 2012. Ősotromb, toportyánféreg. Rosszul besorolt állatok. *Napút* 8: 25–9.

- Balázs Géza 2020. *Nyelvszokások. A nyelvszokások mint szimbolikus nyelvi cselekvések*. Inter–IKU. Budapest.
- Ballagi Mór 1872. *A magyar nyelv teljes szótára 2*. Kár-pör–Zsüzsük. Franklin-Társulat. Pest.
- Bugát Pál 1843. *Természettudományi szóhalmaz*. Magyar Királyi Egyetem. Buda.
- Comrie, Bernard 1981. *Language Universals and Linguistic Typology. Syntax and Morphology*. Basil Blackwell. Oxford.
- Frawley, William 1992. *Linguistic Semantics. Lawrence Erlbaum Associates*. Hillsdale. New Jersey.
- Gaal István 1936. *Amit rosszul tudunk. Természettudományi kózhalmányok és balítéletek*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest.
- Gub Jenő 1996. *Erdő-mező állatai a Sóvidéken*. Firtos Művelődési Egylet. Korond
- Keszeg Vilmos 1998. Állatok a mezősegi hiedelemrendszerben. In: Füvessy Anikó (szerk.): *Állatábrázolás a magyar néphagyományban*. Ethnica. Debrecen 267–80.
- Kiss Gábor – Bató Margit 2012. *Tájszavak. A magyar nyelvjárások atlaszának szavai, szóalakjai*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Kovács Antal 1987. „Járok-kelek gyöngyharmaton...” *Növény- és állatnevek a Felső-Szigetköz tájnyelvében*. Mosonmagyaróvár (Mosonmagyaróvári Helytörténeti Füzetek 6.)
- MMTnySz. Péntek János szerk.: *A moldvai magyar tájnyelv szótára* I/1. A–K. 2016. I/2. L–Zs. 2017. II. Közmagyar – moldvai magyar rész A–Zs. 2018. Erdélyi Múzeum Egyesület. Kolozsvár.
- Molnár Nándor 1987. *A magyar mezőgazdasági szókincs története*. Gödöllői Agrártudományi Egyetem Mezőgazdaságtudományi Kara Növénytan Tanszék. Gödöllő.
- MTsz. Szinnyei József: *Magyar tájszótár*. Hornyánszky. Budapest 1: A–Ny 1893, 2: O–Zs 1901.
- NMTSz. Kiss Gábor szerk.: *Nagy magyar tájszótár*. Tinta Könyvkiadó. Budapest, 2019.
- Rác János 2012. *Állatnevek enciklopédiája. A gerincesek elnevezéseinek eredete, az állatok kultúrtörténete, néprajza és mitológiája*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Schmidt Egon 1987. *Nemszeretem állatok*. Natura Kiadó. Budapest.
- Ulicsni Viktor – Ingvar Svanberg – Molnár Zsolt 2013. Folk knowledge of non-domestic mammals among ethnic Hungarians in North-Western Romania. *North-Western Journal of Zoology* (Oradea) 9/2: 383–98.
- ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva (szerk.): *Új magyar tájszótár* A–D. 1. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1979; 2. kötet: E–J 1988; 3. kötet: K–M 1992, 4. kötet: N–S 2002; 5. kötet: Sz–Zs 2010.

Kicsi Sándor András
lexikográfus, antropológus nyelvész
E-mail: kicsis@freemail.hu